

Journal of Resistance Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 12, Number 23, Autumn and Winter 2020-2021

Analysis of Farrokhi Yazdi's Resistance Poetry from the Perspective of Lyrical Poetry Theory

Omid Zakerikish¹

1. Introduction

Poetry has always had a very important status in the past culture of Iran. Social, political, cultural, religious and historical issues of Iran are reflected in the mirror of Persian poetry. In many historical periods, in addition to its artistic role, poetry has also played an important role in communication. One of the most important periods in which poetry played this role was the Constitutional Period. Poets of this period played the most important role in social awakening, and poetry was the most important tool for this purpose. Among the poets of this period, Farrokhi Yazdi should be mentioned as the most important poet of ghazal in the Constitutional Era, who used this form of poetry to express his ideas of resistance. That is why he has been called 'the poet of freedom'. In addition to poetry, he published articles in praise of freedom and the struggle against dictatorship in the Toofan newspaper. Sometimes the existence of epic themes in the poetry of some important poets of this period (for example Bahar) has led researchers to think that the main background of resistance poetry is epic. But if we consider Farrokhi's poem as a whole, we will see that he often has a lyrical mentality in expressing the theme of resistance, even when referring to an epic story.

¹. Assistant professor of Persian language and literature, University of Isfahan, Email: o.zakeri@yahoo.com

2. Methodology

Considering that in the poem of resistance, issues such as obligation, commitment, and expressing social issues of a historical period expressed in explicit language are important, and on the other hand, in lyrical poetry, the expression of the poet's personal emotions is important, The main question of the article is how Farrokhi Yazdi was able to Express resistance themes through lyrical poetry. Therefore, this article critiques the concepts of resistance in the language of his poetry by paying attention to the text of Farrokhi Yazdi's poetry and structural analysis of his poetic propositions.

3. Discussion

Choosing the format of ghazal by preserving its linguistic and content conventions to express the concepts of resistance, using different components of lyrical language and emotional functions of language and combining concepts of resistance with the domain of personal feelings are some of the most important components that Farrokhi has used for expressing concepts of resistance in poetry. In Farrokhi's political-lyrical poetry, the poet's political activities and actions are influenced by his sensual interactions and are combined with his emotional experience. In this type of poetry, often the personal 'I' of the poet is the main axis of the syntactic structure of the poem. The lack of freedom is the cause of the poet's pain and sorrow. Farrokhi can be considered the pioneer in combining the traditional spirit of lyrical poetry and explicit social and political concepts in the new era of Iranian poetry. Farrokhi Yazdi not only in his purely lyrical ghazal but also in other types of ghazals in general follows the tradition of Persian ghazals. In Farrokhi Yazdi's poetry, traditional contents of Persian lyrical poetry are always seen along with new themes and terminology of resistance. In general, he has been successful in combining these two components. The peak of lyrical mentality in creating visual compositions in Farrokhi Yazdi's poetry can be seen in the composition of *The Beloved of Freedom*. These resistance concepts for him are like the sacred and the beloved, which are constantly in front of his eyes and thoughts.

One of the most important components of lyrical poetry in Farrokhi's poems is that he considers the concepts of resistance as a personal feeling. He considers the issues of people's resistance as a 'value'. His strong faith in these values and the manifestation of this faith in his

emotional and intimate poetry makes him seem like a lover who has only the desire for freedom in Iran and is ready to sacrifice his life for 'freedom', 'homeland', and 'justice'. The most important feeling that connects Farrokhi's lyrical mentality with his idea of resistance is the feeling of 'loving'. This feeling is also the most important feeling in Persian lyrical poetry. Love and affection are the product of the feeling of love that has created lyrical and mystical poems in ancient Persian poetry, and in Farrokhi's ghazal shows the poet's connection with resistance components such as freedom and homeland.

4. Conclusion

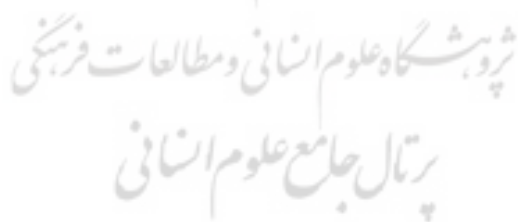
Considering Farrokhi's poetry as a whole, we will see that he often has a lyrical mentality in expressing resistance issues. The manifestation of this attitude in his poetry can be measured according to two characteristics: Farrokhi's first step in expressing the concepts of resistance is the use of lyrical language; the second component that makes his poetry lyrical is that he considers the concepts of resistance as a personal feeling. In Farrokhi's political-lyrical poetry, the poet's political activities and actions are influenced by his sensual interactions and combine with his emotional experience. One of the most important manifestations of this feature is the use of the emotional function of language. The lack of freedom is the cause of the poet's pain and sorrow. This is as sad as the distance of the beloved from the lover in ancient lyrical poetry. On the other hand, the concepts of resistance, especially 'freedom', are the main purpose of the poet's sense of 'love'. The poet offers his most intimate personal feelings for freedom. Freedom is the beloved in his poetry.

References [In Persian]:

- Amiri Khorasani, A., & Akraminia, E. (2017) The status of panegyric in the Poetry of Holy Defense. *Journal of Resistance Literature*, 16, 21-40.
- Basiri, M. S. (2009). *Analytical course of resistance poetry in Persian literature* (Vol. 1). Kerman: Shahid Bahonar University Press.
- Culler, J. (2003). *Literary theory* (F. Taheri, Trans.). Tehran: Markaz.
- Ebadian, M. (1993). *The development of ghazal and the role of Saadi*. Tehran: Hoosh and Ebtakar.
- Farrokhi Yazdi, M. (1990). *Divan* (9th ed., H. Maki, Rev.). Tehran: Amir Kabir.

- Fazilat M., Shokri, H. et al. (2016). The Image of 'Shahed-e Azadi' in Farrokhi's Poetry. *Journal of Resistance Literature*. 13, 249-263.
- Hafiz Shirazi, Sh. M. (1983). *Divan* (2nd ed., P. Natel Khanlari, Rev.). Tehran: Kharazmi.
- Haghshenas, A. M. (2004). Three figures of an art: Verse, prose and poetry in literature. *Journal of Literary Studies and Research, Tarbiat Moalem University*. 1 (1,2), 70-47.
- Hassanpour Alashti, H., & Abbasi, R. (2011). Linguistic analysis of Farrokhi Yazdi's poems based on the theory of critical aesthetics. *Journal of Persian Language and Literature Research*. 17, 113-143.
- Homayi, J. (1971). Ghazal and its evolution in classic and modern. *Yaghma*. 13 (2), 83-77.
- Jacobsen, R. (2002). Linguistics and poetics. In *Linguistics and Literary Criticism*. (2th ed., H. Payende, Trans.). Tehran: Ney Publishing
- Karimzadeh, A. (2003). A discussion in Farrokhi Yazdi's ghazal. *Persian letter*. 10 (1), 142-133.
- Masarrat, H. (2005). *Leader of freedom: Life and poetry of Farrokhi Yazdi*. Tehran: Saleth.
- Modarresi F., & Rostami, F. (2015). Effects of resistance literature in Farrokhi Yazdi's poems. *Journal of Resistance Literature*. 10, 253-272.
- Najaf Dori, H. (2000). Farrokhi Yazdi and the capabilities of ghazal in the constitutional era. *Shenakht*. 27, 192-202.
- Payende, H. (1994). Translation of excerpts from William Wordsworth introduction to lyrical ballads. *Arghanoon*, 1 (2).
- Pournamdarian, T. (2007). *the shade of the sun*. Tehran: Sokhan.
- Pournamdarian, T. (1386). Literary types in Persian poetry. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Qom University*, 1 (3), 7-22.
- Roosbeh, M. R. (2001). *The evolution of Persian ghazal*. Tehran: Rozaneh.
- Saadi, M. (1995). *Divan of ghazals* (Kh. Khatib Rahbar, Rev.). Tehran: Mahtab.
- Sanaati, M. H. (2010). *Accustom with the literature of holy defense*. Tehran: Foundation for the Preservation of the Relics and Values of the holy Defense.
- Sarfi, M. R. (1393). The scope of the resistance literature. *Journal of Resistance Literature*, 10, 207-238.

- Sepanloo, M. A. (1990). *Four poets of freedom*. Tehran: Negah
- Sepanloo, M. A. (1996). *Farrokhi poetry city*. Tehran: Elm.
- Shafiee Kadkani, M. R. (1971). Types of Persian literature and poetry. *Journal of KHerad and Kooshesh*. 4 (2,3), 96-119).
- Shafiee Kadkani, M. R. (2010 a). *With lights and mirrors, in search of the roots of the evolution of contemporary Iranian poetry*. Tehran: Sokhan.
- Shafiee Kadkani, M. R. (2010 b). *Periods of Persian poetry from constitutionalism to the fall of the monarchy* (7th ed.). Tehran: Sokhan.
- Shamisa, S. (1993). *The evolution of ghazal in Persian poetry* (4th ed.). Tehran: Ferdows.
- Taslim Jahromi, F., & Talebian, Y. (2010). Motifs and themes of resistance literature in Adib ul Mamalek e Farahani. *Journal of Resistanccce Literature*. 3,4, 91-112.
- Zarrin kub, A.H. (1994). *Poetry without lies, poetry without mask* (8th ed.). Tehran: Elmi.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال دوازدهم، شماره بیست و سوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

تحلیل شعر پایداری فرخی یزدی از منظر نظریه شعر غنایی

(علمی-پژوهشی)

امید ذاکری کیش^۱

چکیده

فرخی یزدی را باید مهم‌ترین شاعر غزل سرای عصر مشروطه نامید که این قالب شعری را در خدمت بیان اندیشه‌های پایداری خود قرار داد. با توجه به این که در شعر پایداری، مسائلی مانند تعهد و التزام و بیان مسائل اجتماعی یک دوره تاریخی با زبانی صریح مطرح است و از سوی دیگر در شعر غنایی مفاهیم و اندیشه‌ها در خدمت بیان عواطف شخصی شاعر قرار دارد پرسش اصلی مقاله این است که فرخی یزدی چگونه توانسته است از طریق شعر غنایی به بیان مضامین پایداری بپردازد. این مقاله از طریق تحلیل ساختاری گزاره‌های شعری فرخی یزدی به نقد کاربرد مفاهیم پایداری در زبان شعر این شاعر می‌پردازد. انتخاب قالب غزل با حفظ قراردادهای زبانی و محتوایی آن برای بیان مفاهیم پایداری، بهره‌گیری از مؤلفه‌های مختلف زبان غنایی و کارکردهای عاطفی زبان و آمیختن مفاهیم پایداری با قلمرو احساسات شخصی از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی است که فرخی برای بیان مفاهیم پایداری در زبان شعر بهره برده است. در شعر سیاسی - غنایی فرخی فعالیت‌ها و کنش‌های سیاسی شاعر از انفعالات نفسانی او متأثر می‌شود و با تجربه عاطفی و احساسی او می‌آمیزد. در این نوع اشعار غالباً من شخصی شاعر محور اصلی ساختار نحوی شعر است. نبود آزادی مایه درد و رنج و اندوه شاعر است.

واژه‌های کلیدی: فرخی یزدی، شعر پایداری، شعر غنایی، غزل، زبان غنایی، احساسات

شخصی

^۱ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان. o.zakeri@yahoo.com

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹-۰۱-۲۰ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۹-۱۰-۲۶

۱- مقدمه

میرزا محمد متخلص به فرخی (۱۳۱۸-۱۲۶۸) فرزند ابراهیم سمساری یزدی، مهم‌ترین غزلسرای دوران مشروطه و اوایل پهلوی است. او همچنین از مهم‌ترین شاعران این دوره است که بسامد مفاهیم پایداری در شعرش بالاست؛ از همین روی او «شاعر آزادی» لقب یافته است. وی علاوه بر شعر مقالات آتشی‌نی در ستایش آزادی و مبارزه با استبداد در روزنامه طوفان به چاپ می‌رساند. بصیری ضمن بحث طولانی در باره شعر و ادبیات به طور کلی و ادبیات متعهد و ملتزم و بالاخص ادبیات مقاومت و استناد به نظریه پردازان مختلف و رجوع به پیشینه ادبیات فارسی (رک. بصیری، ۱۳۸۸: ۲۶-۱۳) در نهایت ادبیات پایداری را این گونه تعریف می‌کند: «ادبیات مقاومت، نوعی از ادبیات متعهد و ملتزم است که از طرف مردم و پیشروان فکری جامعه در برابر آنچه حیات مادی و معنوی آنها را تهدید می‌کند به وجود می‌آید و هدفش جلوگیری از انحراف در ادبیات، شکوفایی و تکامل تدریجی آن است.» (همان: ۲۶) با توجه به این تعریف شعر فرخی را می‌توان از مهم‌ترین اشعار پایداری این دوره به شمار آورد؛ چرا که او پیشرو فکری جامعه بوده و همواره خود را نماینده مردم و شعر خود را صدای مردم به شمار می‌برده و از طریق بیان افکار نوین در شعر و قیام علیه رکود شعر بازگشتی به تکامل شعر و شکوفایی آن یاری رسانده است. از سوی دیگر با توجه به اینکه مفاهیم پایداری قلمرو احساسی شاعر را نیز اغلب تسخیر می‌کند و وی با عشق و احساس این مفاهیم را در شعر خود سرازیر می‌کند او را همچنین می‌توان یک شاعر غنایی سرانیز لقب داد. شعر غنایی «سخن گفتن از احساس شخصی است، به شرط اینکه از دو کلمه «احساس» و «شخصی» وسیع‌ترین مفاهیم آنها را در نظر بگیریم؛ یعنی تمام انواع احساسات: از نرم‌ترین احساسات تا درشت‌ترین آنها با همه واقعیاتی که وجود دارد. احساس شخصی بدان معنی که خواه از روح شاعر مایه گرفته باشد و خواه از احساس او، به اعتبار اینکه شاعر فردی است از اجتماع، روح او نیز در برابر بسیاری از مسائل با تمام جامعه اشتراک موضع دارد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۵۲: ۱۱۲). حال با توجه به اینکه در شعر پایداری مسائلی مانند تعهد و التزام و بیان مقتضیات یک دوره تاریخی با زبانی صریح و توجه به تحولات اجتماعی

مطرح است و از سوی دیگر در شعر غنایی «معانی و اندیشه‌ها در خدمت بیان عواطف بشر» (پورنامداریان، ۱۳۸۰: ۳۰) قرار دارد باید دید فرّخی آیا در بیان مفاهیم پایداری از منظر غنایی موفق بوده است یا خیر.

۱-۱- بیان مسئله

بنابراین مسئله بنیادین این مقاله آن است که آیا فرّخی در شعر نیز همچون مقالات صرفاً یک مبارز اجتماعی است که از روی اندیشه شعر می‌گوید یا مسائل و مفاهیم پایداری را وارد قلمرو احساسات خود می‌کند و شور و هیجان عاطفی خود را در سرودن این مفاهیم به کار می‌گیرد.

۱-۲- پیشینه تحقیق

درباره ادبیات مقاومت در شعر مشروطه، بصیری در کتاب «سیر تحلیلی شعر مقاومت در ادبیات فارسی» به طور مفصل بحث کرده است. وی گیرایی شعر فرّخی یزدی را از عشقی و عارف و حتی نسیم شمال کمتر دانسته و اشاره کرده که از لحاظ اجتماعی پر ارزش است. وی همچنین اشاره کرده که «محتوای غزل او نه عشق و نه عواطف شخصی بلکه سیاست و مسائل حاد اجتماعی است.» (بصیری، ۱۳۸۸: ۱۲۶). علاوه بر این چند مقاله نیز درباره شعر پایداری فرّخی نوشته شده است: مدرسی و رستمی (۱۳۹۳) در مقاله خود با عنوان «جلوه‌های ادبیات پایداری در سروده‌های فرّخی یزدی» برخی از مؤلفه‌های پایداری را به صورت توصیفی با ذکر شواهد و مثال‌های اندک بر شمرده‌اند. ایشان در این مقاله درباره کارکردهای نوعی این مضمون بحثی نکرده‌اند. صرفی (۱۳۹۳) در مقاله «گستره ادبیات پایداری» طی بحثی ممتد در تعریف ادبیات پایداری و ویژگی‌های آن، جلوه این مضمون را - به قول خودشان «اشاره وار»- در منابع و انواع ادبی مختلف بیان کرده‌اند. ایشان با وجود این که به درستی تأکید کرده‌اند «پایداری همچون خون در تمام انواع ادبی جاری» است در متن مقاله جلوه این مضمون را در شعر غنایی نشان نداده‌اند. فضیلت و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «تصویر شاهد آزادی» در باب پیشینه کلمه شاهد و آزادی در ادبیات فارسی بحث مبسوطی ارائه کرده‌اند و در نهایت اصطلاح شاهد آزادی را در شعر فرّخی بر اساس آن تفسیر کرده‌اند.

۱-۳- اهمیت و ضرورت تحقیق

با توجه به اینکه ادبیات پایداری اغلب به مثابه یک شعر حماسی دیده شده است (رک). امیری خراسانی و اکرمی نیا، ۱۳۹۶: ۱؛ صنعتی، ۱۳۸۹: ۲۸ و تسلیم جهرمی و طالبیان، ۱۳۸۹: ۱۰۸) بررسی این نوع ادبی از منظر نظریه شعر غنایی می تواند به نتایج تازه ای منجر شود. بنابراین در این مقاله انعکاس مفاهیم اندیشه ای شاعر در آئینه شعر غنایی او تحلیل می شود.

۲- بحث اصلی

در فرهنگ گذشته ایران شعر همواره جایگاه بسیار مهمی داشته است. مسائل اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، دینی و تاریخی ایران در آئینه شعر فارسی منعکس شده است. گاهی این مسائل اساساً عامل اصلی به وجود آمدن شعر بوده است و گاهی به صورت ضمنی مسائل مذکور همگام با قلمرو احساسی شاعر در شعر نمود یافته است. از آنجا که در نظریه ادبی امروز از منظر برجسته سازی های زبانی مقوله «شعر» متفاوت از مقوله «نظم» است (رک. حق شناس، ۱۳۸۳) به راحتی می توان در نقد ادبی دو رویکرد فوق را از هم دیگر متمایز کرد. اگر به دو نمونه زیر توجه کنیم این تمایز دو گانه آشکارا دیده می شود:

اگر خدای به من فرصتی دهد یک روز کشم ز مرتجعین انتقام آزادی

(فرخی، ۱۳۶۹: ۱۸۱)

تا مگر به دست آرم دامن وصالش را می دوم به پای سحر در قفای آزادی

(همان: ۱۷۷)

شاعر در بیت اول از شیوه های مختلف قاعده افزایی در زبان (ردیف، قافیه و وزن) استفاده کرده و مضمونی پایداری را به «نظم» در آورده است. اما در بیت دوم علاوه بر قاعده افزایی مضمون پایداری را با قلمرو عاطفی خود آمیخته است و از این طریق با آوردن ترکیب هایی مانند «دامن وصال» و «به پای سر دویدن» هنجار زبان را به هم ریخته و شعر غنایی تولید کرده است. بنابراین شاعر در بیت اول به مقوله پایداری «آزادی» اندیشیده است و حاصل آن را در این بیت به صورت «خبری» آورده است؛ اما در بیت دوم این مقوله را نخست تصور کرده و سپس با عواطف خود در آمیخته و گزاره شعری خلق کرده است. شعر دوره مشروطه با

توجه به اینکه مخاطب شاعران این دوره اغلب مردم عام بودند، بیشتر به حالت اول سروده شده است و از این جهت است که نسبت به شعر دوره‌های قبل گسترده‌تری در جامعه داشته است. گاهی وجود بن‌مایه‌های حماسی در شعر برخی شاعران مهم و شاهنامه‌شناس این دوره (از جمله بهار) باعث شده است محققان -چنان که ذکر شد- تصور کنند که زمینه اصلی شعر پایداری حماسی است. فرّخی یزدی هم غزلیاتی با زبان حماسی دارد:

در کف مردانگی شمشیر می‌باید گرفت حق خود را از دهان شیر می‌باید گرفت
(همان: ۹۳)

اما اگر کلیت شعر او را در نظر بیاوریم خواهیم دید که وی در بیان مضمون پایداری، حتی زمانی هم که به یک داستان حماسی تلمیح زده است، اغلب ذهنیتی غنایی دارد. مهم‌ترین نمود فرمی گرایش غنایی شاعر در بیان مفاهیم پایداری، انتخاب قالب غزل است. بصیری (۱۳۸۸: ۹۸) اشاره می‌کند که غزل‌های سیاسی فرّخی از استحکام و جزالت بیشتری نسبت به دیگران برخوردار است. وی در ادامه او را صاحب بهترین غزل‌های مقاومت دانسته است. شفیعی کدکنی معتقد است بعد از حافظ هیچ کس غزل سیاسی را به خوبی فرّخی یزدی نگفته است (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰، الف: ۴۳۱). فرّخی مفاهیم سیاسی حوزه دموکراسی و سوسیالیسم را در شرایط عصر خویش بهتر از هر کسی به زبان غزل عرضه کرده است (همان: ۴۳۵) شفیعی کدکنی در جای دیگری برای ارزیابی کلی شعر هر شاعری نموداری پیشنهادی ارائه می‌دهد و چهار وجه برای آن نمودار ترسیم می‌کند: وجه زیبایی‌های هنری و فنی، وجه پشتوانه فرهنگی، وجه گسترده‌گی در جامعه و وجه زمینه انسانی و بشری عواطف. وی در آنجا شاعران مختلفی را در این نمودار جای می‌دهد و در باب شعر آنها قضاوت می‌کند (رک. شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰، ب: ۱۶۱-۱۳۳)، در باره شعر دوره مشروطه به طور کلی می‌گوید از منظر وجه زیبایی هنری شعر این دوره تغییر مهمی نداشته است؛ اما مهم‌ترین توسعه شعر این دوره، از منظر گسترش یافتن شعر در بین گروه‌های مختلف مردم است. چیزی که شعر دوره قبل به کلی از آن بی‌بهره بود. از منظر پشتوانه فرهنگی سهم چندانی برای شعر این دوره قائل نیست؛ اما در قیاس با دوره قبل بسیار قابل ملاحظه می‌داند. از منظر وجه عاطفی و انسانی نیز با توجه به اینکه شعر این دوره از ادبیات درباری فاصله گرفته و به

مسائل زندگی مردم و عواطف انسانی و اجتماعی روی آورده است نسبت به دوره قبل بسیار خوب ارزیابی می‌کند. هر چند عمق این عواطف را در قیاس با مولوی و حافظ بسیار کمتر می‌داند (رک همان: ۱۴۱-۱۴۰). این دیدگاه را اگر به طور خاص درباره فرخی یزدی و قیاس آن با شاعران هم دوره خود به کار ببریم نتایج جالب توجهی خواهد داشت که در ادامه به آن اشاره خواهیم کرد. در ابتدا باید متذکر شد که وجه بارز شعر دوره مشروطه، همان طور که شفیع کدکنی معتقد بود، گسترده‌گی آن در جامعه است. اساساً مخاطب شعر در این دوره به طور شگفت‌انگیزی نسبت به ادوار قبل تغییر کرد. محور اصلی خطاب در شعر این دوره، مردم عادی جامعه است. دلیل اشعار شعارگونه و اشعاری که بدون توجه به جنبه‌های زیبایی‌شناختی و صرفاً برای اطلاع‌رسانی سروده می‌شدند؛ حاکی از توجه شاعران این دوره به مخاطب عام است. فرخی هم از این قاعده برکنار نیست هر چند او نسبت به شاعران هم مسلک خود در آن دوره، به جنبه هنری شعر خود بیشتر توجه می‌کند.

فرخی را می‌توان سردمدار تلفیق روح سنتی غزل و مفاهیم صریح اجتماعی و سیاسی در عصر جدید شعر ایران دانست (رک روزبه، ۱۳۷۹: ۵۲). علاوه بر این مورد، انعکاس ذهنیت غنایی را در شعر پایداری این شاعر با توجه به دو شاخصه مهم می‌توان بررسی کرد:

۲-۱- زبان غنایی در شعر پایداری فرخی یزدی

فرخی یزدی نه تنها در غزل‌های صرفاً غنایی خود بلکه در انواع دیگر غزل‌هایش از منظر زبانی به طور کلی پیرو سنت غزل فارسی است. او خود در غزلی می‌گوید:

کرده از بس فرخی شاگردی اهل سخن در غزل گفتن کسی مانند او استاد نیست
(همان: ۹۹)

این شاگردی، گاهی آشکارا در زبان غزلیات او دیده می‌شود.^۱ گاهی در ساختاری پنهان‌تر الگوهای معنایی و زبانی خود را از الگوهای کهن شعر غنایی به عاریت می‌گیرد و در زبان شعر خود منعکس می‌کند. به طور مثال ترکیب اضافی «راه آزادی» در شعر فرخی همان مختصات معنایی ترکیب «راه عشق» در غزلیات عرفانی را دارا است:

رسم و ره آزادی یا پیشه نباید کرد یا آنکه ز جان بازی اندیشه نباید کرد
(همان: ۱۴۱)

جان بازی در راه آزادی همان الگوی کهن جانبازی در راه عشق را فرا یاد می‌آورد:

راهیست راه عشق که هیچش کناره نیست آن جا جز آنکه جان بسپارند چاره نیست
(حافظ، ۱۳۶۲: ۱۶۲)

شفیعی کدکنی (۱۳۹۰ الف: ۴۳۱) تأکید می‌کند که زبان غزل فرّخی، از زبان عارف عشقی و حتی لاهوتی به اسلوب غزل سنتی نزدیک‌تر است؛ بنابراین از منظر پشتوانه فرهنگی نیز در قیاس با شاعران مذکور عمق بیشتری در شعر او می‌توان دید. به نظر می‌رسد فقط بهار است که پشتوانه فرهنگی غنی‌تری در شعر او نسبت به فرّخی می‌توان ملاحظه کرد. فرّخی در نشان دادن کلمات سیاسی، اجتماعی و پایداری نوظهور در زبان غزل کهن موفق بوده است. سپانلو می‌نویسد: «کلمات سیاسی در تنهایی خود متعلق به عالم شعر نبودند، اما در اقلیم کلام فرّخی هرگز غریبگی نکردند» (سپانلو، ۱۳۶۹: ۴۳۰). این حکم البته در تمامی اشعار فرّخی قابل انطباق نیست؛ شاعر گاهی ابیاتی به نظم در می‌آورد که صرفاً یک شعار سیاسی یا پایداری است:

گر موجد آزادی ما قانون است ما محو نمی‌شویم تا قانون است
(فرّخی، ۱۳۶۹: ۲۱۳)

منشأ شعر تنها اندیشه شاعر است. قافیه کردن «تا» و «ما» نشان می‌دهد که شاعر ای بسا به سختی این اندیشه را به عالم «نظم» کشانده است. اما در بیت روزی که دل غمزده را شادی بود / دل شادیم از پرتو آزادی بود (همان: ۲۳۲)

گوینده با آوردن شناسه «م» جهت‌گیری پیام را به سمت خود قرار داده و لحنی عاطفی به کلام داده است. کلمات «دل»، «غمزده»، «شادی» و ردیف «بود» و ارتباط آنها با کلمه آزادی در محور افقی شعر نشان می‌دهد که گوینده در یک پیام شاعرانه در این رباعی به عنصر پایداری رنگ عاطفه خود را داده است. تصویر موجود در ترکیب «پرتو آزادی» ضمن ایجاد شاعرانگی در زبان شعر، کلام را از حالت اندیشه‌ای صرف بیرون آورده است. عبادیان می‌گوید: «تصویر در شعر غنایی واسطه‌ای میان اندیشه شاعر از یک مطلب و تأثر او از تجربه

عاطفی درباره موضوع است؛ به عبارت دیگر، وقتی اندیشه‌هایی که شاعر از نیک و بد و زشت و زیبا حاصل کرده است رنگ عاطفی به خود گیرند، خصلت احساسی و فردیت می‌یابند و از حالت انتزاعی یا اندیشه صرف بیرون می‌آیند.» (عبادیان، ۱۳۷۲: ۱۳۰).

۲-۱-۱- تلفیق واژگان شعر غنایی سنتی با واژگان حاوی مفاهیم پایداری

در شعر فرّخی یزدی همواره فضاهاى سنتی شعر غنایی فارسی در کنار مضامین و اصطلاحات پایداری نوین دیده می‌شود. به طور کلی وی در پیوند این دو مؤلفه موفق بوده است:

ساغر تقدیر ما را مست آزادی نمود زین سبب از نشئه آن باده مدهوشیم ما
حلقه بر گوش تهی دستان بود گر جرعه نوش جام رندان خطاپوشیم ما
فـرّخـی (فرخی، ۱۳۶۹: ۸۶)

در این ابیات شاعر واژه‌های «ساغر، تقدیر، مست، نشئه، باده، مدهوش، جرعه نوش، رند و خطاپوش» را از شعر سنتی فارسی به عاریت گرفته و به خوبی در کنار واژه‌های نوظهور «آزادی و تهیدست» آورده است. واژه‌های سنتی بیت اول باعث شده است که فضای مضمونی بیت، یادآور بیت حافظ باشد هر چند ژرفای عرفانی آن را ندارد:

در ازل داده‌ست ما را ساقی لعل لب جرعه جامی که من مدهوش آن جامم هنوز
(حافظ، ۱۳۶۲: ۵۳۴)

با این همه هنر اصلی فرّخی یزدی در تلفیق مفاهیم پایداری و مضامین غنایی در ترکیبات اضافی او نهفته است. ترکیبات اضافی فشرده‌ترین عنصر زبانی شعر فرّخی است که تلفیق اندیشه و احساس شاعر را در شعر او آیینگی می‌کند. مهم‌ترین این ترکیب‌ها عبارتند از: شاهد آزادی (فرخی، ۱۳۶۹: ۱۶۶، ۱۶۴، ۱۰۹)، شاهد آزادی و عدل (همان: ۱۵۸)، خدای آزادی (همان: ۱۷۷)، نهال آزادی (همان: ۸۷)، شمع آزادی (همان: ۱۲۵)، راه (ره) آزادی (همان: ۲۲۱، ۱۶۱، ۹۲)، رهرو آزادی (همان: ۱۳۶)، مسلک آزادی (همان: ۱۷۵)، پای آزادی (همان: ۹۳)، مام وطن (همان: ۱۹۳)، مادر ایران (همان: ۸۰ و ۸۵). از بین این ترکیب‌ها تنها «پای آزادی» است که در زمینه معنایی حماسی به کار رفته است:

تا که استبداد سر در پای آزادی نهد دست خود بر قبضه شمشیر می‌باید گرفت
(همان:)

(۹۳)

ترکیب «مسلک آزادی» در نگاه اول تلفیقی (غنایی-پایداری) به نظر نمی‌رسد؛ اما اگر در بیت دیده شود همانند ترکیب‌های «راه آزادی» و «رهرو آزادی» یادآور ترکیب کهن غنایی-عرفانی «راه عشق» است:

در مسلک آزادی ما را نبود هادی جز آنکه در این وادی خونین کفن افتاده
(همان: ۱۷۵)

مابقی ترکیب‌ها حاصل تلفیق اندیشه و احساس شاعر است. به طور مثال در بیت زیر در این بی‌انتها وادی چو پا از عشق بنهادی به گرد شمع آزادی تو را پروانگی باید
(همان: ۱۲۵)

شاعر با معشوق پنداشتن کلمه پایداری آزادی، ذهنیت غنایی خود را در محور افقی شعر با آوردن کلمه‌ها و ترکیب‌هایی مانند «پروانگی»، «شمع»، «بی‌انتها وادی» و «عشق» به خوبی نشان داده است. شاعر بدین ترتیب وجه زیبایی‌های هنری و فنی شعر خود را تقویت می‌کند و از این منظر در بین شاعران هم مسلک خود بسیار متمایز است. اوج ذهنیت غنایی در خلق ترکیب‌های تصویری در شعر فرّخی یزدی را در ترکیب «شاهد آزادی» می‌توان دید:

شاهد زیبای آزادی خدایا پس کجاست مقدم او را به جان بازی اگر پذیرفته‌ایم

(همان: ۱۶۴)

«فرّخی با بهره‌گیری از پیشینه معنایی شاهد در مقام معشوق، آن را قابل انطباق بر آزادی دانسته است. کوشنده راه آزادی، برای به دست آوردن آن، همان راهی را می‌پیماید که عاشق برای وصال معشوق قدم در آن نهاده است. واژه «شاهد» در گذشته به دلیل حمل معنای معشوقگی، گاه آن قدر متعالی می‌شود که اشارتگر به معشوق حقیقی، یعنی حضرت حق می‌گردد. ترکیب آن با آزادی به یکباره، تمام بار معنایی مقدسی را که داشت به آزادی

دل چه می‌خواهم نباشد در حدیث عشق جان چه کار آید نگردد گر فدای انقلاب
دوست _____ (همان: ۹۲)

ذهنیت غنایی شاعر در بیان مفاهیم پایداری باعث شده است که شاعر در یک موازنه موسیقایی و در زبانی غنایی، مفهوم فدا شدن دل در حدیث عشق دوست را مساوی با فدا شدن جان در مسیر انقلاب به شمار آورد.

شیوه دیگری که شاعر برای برجسته کردن مفاهیم پایداری دارد استفاده از انواع جناس است. وی سرِ دار را با سردار (همان: ۱۴۵) و رضا را با نارضا (همان: ۱۳۲) آورده است. در دو بیت زیر همچنین از جناس تام استفاده کرده است:

این بنای داد یا رب چیست کز بیداد آن داد ها باشد به گردون محرم و بیگانه را
تا نسازی دست و دامن را نگار از خون دل کی به کف بی خون دل دست نگار آید تو را
(همان: ۷۹)

(همان: ۸۰)

۲-۱-۲-۲- هنجار‌گزینی

فرخی هر چند شاعر شجاعی است و با همه سخت‌گیری‌ها و تبعیدها و رنج و در به دری‌ها به طور صریح مسائل سیاسی را مطرح می‌کند اما گاهی گویی نگران جنبه‌های شاعرانگی زبان شعرش نیز است. از این رو، وی مفاهیم پایداری که از منشأ اندیشه، دریافت و تجربه‌اش حاصل کرده است با احساسات و عواطف شاعرانه‌اش می‌آمیزد و در زبانی هنجار‌گريزانه بیان می‌کند. «اندیشه‌ای کردن موضوع و به تصویر در آوردن اندیشه، راهی است که شاعر غنایی برای تجسم مطلب باید بی‌ماید.» (عبادیان، ۱۳۷۲: ۹۰)

هزار عقده چین را یک انقلاب گشود ولی به چین دو زلفت شکست شانه ما
(فرخی، ۱۳۶۹: ۸۷)

شاعر با ایجاد ایهام هنری در واژه «چین» و تناسب آن با انقلاب چین از یک طرف و با زلف و شانه از طرف دیگر اندیشه پایداری خود با زبان غنایی به مخاطب عرضه کرده است؛

بنابراین آشکار است که شاعر به وجوه مختلف شعر خود توجه می‌کند. او صرفاً به دنبال بیان مفاهیم پایداری با زبان صریح نیست بلکه همزمان به جنبه هنری و فنی شعر خود نیز توجه می‌کند. در بیت

در سایه استبداد پژمرده شد
این گلبن نارس را بی ریشه نباید کرد
آزادی
(همان: ۱۴۱)

شاعر برای مفهوم «آزادی» که اندیشه او را درگیر کرده است استعاره‌های «پژمرده شدن» و «نوگل نارس» را خلق کرده است و از طریق کلمه‌های «سایه» و «ریشه» ضمن ایجاد تناسب و تصویر، در محور افقی شعر خود انسجام ایجاد کرده و در نهایت از طریق زبان غنایی اندیشه خود را بازتاب داده است. به تصویر در آوردن اندیشه و بیان آن به زبان شاعرانه و غنایی شیوه خاص فرّخی یزدی است. نمونه‌های زیر هم مانند بیت بالا تلاش شاعر را برای بیان مفهوم ذهنی خود به زبان غنایی نشان می‌دهد:

آزادی ایران که درختی ست کهنسال
ما شاخه نو رسته آن کهنه درختیم
(همان: ۱۵۵)

گل یک رنگ در این باغ نگردد سرسبز
خرمی قسمت گل‌های دو رنگ است اینجا
(همان: ۹۰)

یکی از مهم‌ترین هنجارگریزی‌ها در شعر فرّخی برای ترکیب عاطفه، تصویر و اندیشه پایداری استفاده از تشخیص است. وی اغلب آزادی را خداوند می‌داند (همان: ۱۷۷) و به عزت و منزلت او قسم یاد می‌کند (همان: ۱۸۱)؛ سر به پای آزادی می‌نهد (همان: ۱۷۷) و خود را غلام آزادی می‌نامد (همان: ۱۸۱). وی تصاویر مشابه تصاویر فوق برای انقلاب می‌سازد: «ناخدای استبداد» (همان: ۱۷۷) و «ناخدای ارتجاعی» (همان: ۹۲) را در برابر «خدای آزادی» (همان: ۱۷۷) و «خدای انقلاب» (همان: ۹۲) قرار می‌دهد. وی همچنین بیان می‌کند که حاضر است با فداکاری سر به پای انقلاب بگذارد (همان: ۹۲). این‌ها نشان می‌دهد که برای شاعر، راه آزادی از مسیر انقلاب می‌گذرد و این دو در نظام ذهنی او همسان به شمار

می‌رود. از سوی دیگر، این مفاهیم پایداری برای او همچون مقدسات و معشوق است که پیوسته پیش چشم و اندیشه اوست. وی در بیتی دیگر درباره انقلاب می‌گوید:

انقلاب ما چو شد از دست ناپاکان شهید نیست غیر از خون پاکان خون‌بهای انقلاب
(همان: ۹۲)

شاعر با بهره‌گیری از بار عاطفی مفهوم «شهید» در ادبیات غنایی - پایداری فارسی، شکست و مرگ انقلاب مشروطه را از طریق تشخیص با زبانی غنایی سروده است؛ بدین گونه شاعر به طور همزمان وجه عاطفه و پشتوانه فرهنگی شعر خود را تقویت کرده است و این ویژگی دلیل مهم گسترده‌گی شعر او در بین مردم است..

وی گاهی هم از طریق طنز و گوشه و کنایه هنجار زبان را می‌شکند و علاوه بر این که شعر را از صراحت شعارهای سیاسی خارج می‌کند کلام خود را تأثیرگذارتر بیان می‌دارد:

خسرو کشور ما تا بود این شیرین کار لاله سان دیده مردم همه گلگون باشد
فرخی از کرم شاه شده قصر نشین به تو این منزل نو فرخ و میمون باشد
(همان: ۱۱۸-۱۱۹)

رابطه بینامتنیت موجود در بیت که از طریق واژه‌های خسرو، شیرین و گلگون داستان خسرو و شیرین و فرهاد را تداعی می‌کند باعث نشده است مفهوم پایداری ذهن شاعر که از طریق طنز بیان می‌شود پنهان بماند.

۲-۱-۳- لحن غنایی در شعر پایداری فرّخی

بازتاب ترجمه رمان‌های تاریخی غرب به زبان فارسی در عصر مشروطه و در پی آن گرایش روشنفکران آن زمان به بازیابی هویت تاریخی خویش باعث شد پژوهش درباره تاریخ ایران پیش از اسلام و شخصیت‌های اسطوره‌ای و حماسی در بین اهل علم و هنر رایج شود. تلمیح به این روایت‌ها و شخصیت‌ها در شعر این دوره - از جمله شعر فرّخی یزدی - بسامد بالایی دارد. این امر باعث شده است بسیاری از محققان قائل به این شوند که این اشعار رنگ و بوی حماسه دارد. حسن پورآلاشتی و عباسی (۱۳۸۹: ۱۳۱) با آوردن ابیات زیر از جمله این محققانند:

کشور جم سر به سر پامال شد از دست رفت پور سیروس ای خدا تا کی تحمل می کند
(فرخی، ۱۳۶۹: ۱۲۹)

به مرگ تهمتن از جور زال چرخ در زابل جو رود هیرمند اشک از رخ رودابه می ریزد
(همان: ۱۳۵)

صرف وجود چند نام اسطوره‌ای و حماسی نمی‌توان این ابیات را حماسی دانست. توجه به نحو جمله‌ها و فعل‌هایی مانند «پامال شد»، «از دست رفت»، «تحمل می‌کند» و ندای «ای خدا» رویکرد حسرت بار شاعر به گذشته‌ای با شکوه در نهایت لحنی غنایی بر شعر حاکم کرده است. در بیت دوم نیز شاعر از کنش حماسی تهمتن یاد نمی‌کند؛ بلکه مرگ او را در نظر دارد. بنابراین، بار معنایی شعر، اشک ریختن رودابه است برای مرگ رستم و تصویر هم در خدمت بیان این اندیشه است. پس شعر در نهایت لحنی غنایی دارد.

فرخی در یک مسمط وطنی بارها با تلمیح، ماجراهای حماسی ایران کهن را فریاد

می‌آورد:

این همان ایران که منزلگاه کیکاوس بود خوابگاه داریوش و مامن سیروس بود
جای زال و رستم و گودرز و گیو و توس بود نی چنین پامال جور انگلیس و روس بود
(همان: ۱۸۶)

با وجود بهره گرفتن از تعداد زیادی از شخصیت‌های تاریخی و حماسی تنها کاربرد فعل «بود» کافی است تا لحن غنایی و حسرت آمیز شاعر نسبت به گذشته باشکوه ایران بر شعر مستولی شود. این لحن غنایی در ادامه این مسمط با عبارت‌هایی مانند «رنج‌های اردشیر بابکان بر باد رفت» و «ای خوش آن روزی که ایران بود چون خلد برین» تقویت شده است.

اوج هنری لحن غنایی در شعر فرخی زمانی است که شاعر با خطاب قرار دادن عناصر غیر جاندار شعر خود را به یک «تک گویی درونی» و «حدیث نفس عاطفی» بدل می‌کند.

دو رباعی زیر از اینگونه است:

ای روز سیاه من سیه‌تر گردی وی دیده به خون دل شناور گردی
ای چرخ ز گردش تو من پست شدم گر گردشست این چنین بود بر گردی

(همان: ۲۵۸)

هنگام جوانی به خدا پیر شدم از گردش آسمان زمینگیر شدم

ای عمر برو که خسته کردی ما را وی مرگ بیاز زندگی سیر شدم
(همان: ۲۴۹)

به نظر می‌رسد الگوی فرّخی در این ساختار نحوی مسعود سعد سلمان باشد. لحن غنایی شعر حاصل احساس یأس، تنهایی و خستگی شاعر است (برای مطالعه عوامل بیرونی ایجاد رباعی اخیر رک. مسرت، ۱۳۸۴: ۲۵۶). یا کوبسن، (۱۳۸۱: ۷۴) بر آن است که لایه عاطفی زبان در حروف ندا یا عبارت تعجبی زبان متجلی می‌شود. جانانان کالر می‌گوید: «گاه می‌گویند وقتی شعر غنایی می‌تابد و از مدار ارتباط خارج می‌شود یا آن را بازیچه خود می‌کند تا چیزی را مخاطب قرار دهد که واقعاً شنونده‌اش نیست - باد، ببر، یا دل - در واقع این نشان دهنده احساس قوی است که گوینده راه از خود بیخود، به سخن گفتن می‌کشانند؛ اما این شدت هیجان‌ات بیش از همه، در مورد خود عمل خطاب یا همّت خواستن مصداق می‌یابد که در آن برقراری وضعیتی اراده می‌شود و برای به وجود آوردن این وضعیت، غالباً از اشیاء بی‌جان خواسته می‌شود سر در برابر گوینده فرود آورند و مطاع او شوند.» (کالر، ۱۳۸۲: ۱۰۴)

۲-۲- مضمون پایداری به مثابه احساس شخصی در شعر فرّخی

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های شعر غنایی در اشعار فرّخی این است که وی مفاهیم پایداری را به مثابه احساس شخصی به شمار می‌آورد. پس از رمانتیسیم و وقتی که وردزورث شعر غنایی را «فیضان بی‌اختیار احساسات نیرومند» (پاینده، ۱۳۷۳: ۴۸) تعریف کرد جایگاه احساس و عاطفه در نقد شعر غنایی اهمیت زیادی پیدا کرد. محققان ایرانی در تعریف این نوع شعر اغلب تحت تأثیر رویکرد رمانتیکی قرار گرفتند و شعر غنایی را بیان احساسات شخصی دانستند (رک. شفیع کدکنی، ۱۳۵۲: ۱۱۲ و پورنامداریان، ۱۳۸۶: ۱۶). زرین کوب (۱۳۷۳: ۱۴۴) شعر غنایی را شعری می‌داند که «احوال و ادراکات نفسانی را تصویر و تلقین می‌کند» و معتقد است که «انواع این احوال و احساسات است که اغراض شعر را بیان می‌دارد».

در شعر سیاسی - غنایی فرخی فعالیت‌ها و کنش‌های سیاسی شاعر از انفعالات نفسانی او متأثر می‌شود و با تجربه عاطفی و احساسی او می‌آمیزد:

هر سر به هوای سر و سامانی و ما را
در دل به جز آزادی ایران هوسی نیست
(فرخی، ۱۳۶۹: ۹۸)

فرخی یزدی فرزند روزگاری پر آشوب است. صبوری، پایداری در برابر دشواری‌ها و درگیری با ناملايمات موضوع بسیاری از اشعار اوست. عاطفه شاعر اغلب به این موضوعات جهت می‌دهد. وارستگی او به این دلیل است که او مسائل پایداری مردم را یک «ارزش» می‌بیند. ایمان قوی او به این ارزش‌ها و تجلی این ایمان در شعر عاطفی و صمیمی او، او را مانند یک عاشق جلوه می‌دهد که تنها و تنها هوس آزادی ایران را دارد و حاضر است جان خود را برای «آزادی»، «وطن» و «عدالت» فدا کند:

عمرها در طلب شاهد آزادی و عدل
سر قدم ساخته تا ملک فنا تاخته‌ایم
عجیبی نیست که با این همه دشمن من و دل
جز به دیدار رخ دوست نپرداخته‌ایم
(همان: ۱۵۸)

۲-۲-۱- کارکرد عاطفی زبان

مهم‌ترین نمود احساس شخصی شاعر در بیان مفاهیم پایداری، استفاده از کارکرد عاطفی (emotive function) زبان است. یاکوبسن (۱۳۸۱: ۷۷) معتقد است اگر جهت‌گیری زبان به سمت گوینده باشد زبان کارکردی عاطفی می‌یابد. این ویژگی در شعر سیاسی - غنایی فرخی باعث می‌شود که مسائل اجتماعی در شعر او نه به مثابه یک خبر یا اطلاعیه و شعار بلکه به گونه‌ای بیان شود که من شخصی شاعر محور اصلی ساختار نحوی شعر است:

مرا بارد از دیدگان اشک خونی
بر احوال ایرن و حال کنونی
غریقم سراپای در آب و آتش
ز آه درونی ز اشک برونی
(فرخی، ۱۳۶۹: ۱۹۴)

شاعر در بسیاری از اشعار خود که رویکرد اطلاع‌رسان دارد و سیاسی و اجتماعی است مطلع شعر را با کارکرد عاطفی زبان بنا می‌نهد و از این طریق پیش‌زمینه عاطفی به شعر می‌دهد:

هرگز دلم برای کم و بیش غم نداشت
در دفتر زمانه فتد نامش از قلم
در پیشگاه اهل خرد نیست محترم
با آنکه جیب و جام من از مال و می تهیست
انصاف و عدل داشت موافق بسی ولی
آری نداشت غم که غم بیش و کم نداشت
هر ملتی که مردم صاحب قلم نداشت
هر کس که فکر جامعه محترم نداشت
ما را فراغتی است که جمشید جم نداشت
چو فرّخی موافق ثابت قدم نداشت
(همان: ۹۶)

زاویه دید عاطفی شاعر در بیت اول در تفسیر عاطفی سایر ابیات از سوی مخاطب اثر گذار است. نمونه دیگر این ویژگی را در یک مربع ترکیب کاملاً سیاسی و خبری با بیت ترجیع «لرد کرزن عصبانی شده است // داخل مرثیه خوانی شده است» می توان دید که با این بیت عاطفی آغاز می شود:

تا بود جان گرنامه به تن
سر ما و قدم خاک وطن
(همان: ۱۹۶)

بیان مضامین پایداری با رویکرد احساس شخصی گاهی در شعر فرّخی به حلول رمانتیکی منجر می شود. شاعر طبیعت و اشیاء اطراف خود را با احساس درون خود می آمیزد و سپس به وصف آن می پردازد. در واقع گویی عواطف شخصی خود را به طبیعت اطراف تسری می دهد:

شب که دل با روزگار تار خود در جنگ بود
گر مرا چنگی به دل می زد نوای چنگ بود
نیست تنها غنچه در گلزار گیتی تنگدل
هر که را در این چمن دیدم چو من دلتنگ بود
گر ز آزادی بود آبادی روی زمین
پس چرا بی بهره از آن کشور هوشنگ بود
نوشدارو شد برای نامداران مرگ سرخ
بس که در این شهر ننگین زندگانی تنگ بود
(همان: ۱۴۷)

شاعر در شب تنهایی خود با حلول رمانتیکی، استعاره «این چمن» را برای سرزمین خود خلق می کند و سپس چون خود دلتنگ است همه را همچون غنچه دلتنگ می یابد و زندگانی همه را تنگ می بیند.

۲-۲-۲- گونه های عواطف غنایی در شعر فرّخی

در شعر فرّخی یزدی وجود استبداد و نبود آزادی نه تنها مایه اعتراض شاعر است، بلکه قلمرو احساسات و عواطف او را نیز در بر می‌گیرد و در نهایت به درد و رنج و اندوه او بدل می‌شود. به همین جهت شاعر در بیان مضامین پایداری اغلب ذهنیتی غنایی دارد. این ویژگی باعث می‌شود شاعر مضامین پایداری را در قلمرو شعر احساسی به خوبی گسترش دهد و ژرفای عاطفی شعر خود را تقویت کند:

یک دم دل ما غم زدگان شاد نشد ویرانه ما از ستم آزاد نشد
دادند بسی به راه آزادی جان اما چه نتیجه ملت آزاد نشد
(همان: ۲۴۰)

«ستایش یار، وصف زیبایی، بیان غم فراق، دوستی، وفای به عهد، پایداری در عشق و دوستی، موضوع‌های مرکزی شعر غنایی است.» (عبادیان، ۱۳۷۲: ۹۶) این معیارها در شعر پایداری فرّخی یزدی هم وجود دارد اما عشق و معشوق شاعر، خاص و ویژه است. شاعر بر خلاف رویه معمول شعر غنایی «شاد نشدن دل غم زده خودش» را استبداد و نبود آزادی دانسته است. وطن، آزادی و پایداری در راه آنها در ذهنیت شاعرانه فرّخی—چنان که گفته شد—اغلب مصداق مضامین غنایی کهن عشق، زیبایی و وفای به عهد است. «این مطلب‌ها به موضوع مناسب می‌بخشند و آن را به رنگ تجربه و احساس غنایی زمان و مکان می‌آمیزند و به آنها نبض غنایی متناسب با مسائل اجتماع می‌دهند.» (همان: ۹۷) بدین ترتیب شاعر با بیان جنبه‌های تأملی و اندیشه‌ای خود و آمیختن آن با عواطف عام غنایی رویکرد اعتراضی خود را با عواطف شخصی‌اش گره زده است.

فرّخی مضمون پایداری آزادی را در تصاویر شعری خود به مثابه یک حس عام آورده است و از این طریق آن را برای هر مخاطبی ملموس جلوه داده است:

طعم آزادی ز بس شیرین بود در کام جان بهر آن از خون خود فرهاد گلگون می‌شویم
(فرّخی، ۱۳۶۹: ۱۶۱)

و پس از آن با توجه به ایهام شیرین در ادبیات فارسی داستان شیرین و فرهاد را تداعی کرده و عشق خود به آزادی و جان سپردن در راه آن را به طور ضمنی به جان سپاری عاشقانه فرهاد تشبیه کرده است.

البته زمینه معنایی شعر پایداری باعث شده است که گاهی هم حس خشم گوینده در شعرش دیده شود:

از ره داد ز بیدادگران باید کشت اهل بیداد گر این است و گر آن باید کشت
(همان: ۱۱۱)

شاعر نازک دل که اغلب با زاویه دید عشق ورزی به مسائل پایداری نگاه کرده است از خشم و خشونت گاه گاهی خود عذرخواهی می کند:

فرخی کاین ابیات سروده ست خشن عذر خواه است صمیمانه ز ابناء وطن
(همان: ۲۰۵)

مهم ترین حسی که ذهنیت غنایی فرّخی را با اندیشه پایداری او پیوند می دهد حس «دوست داشتن» است. این حس، همچنین مهم ترین حسی است که در شعر غنایی فارسی وجود دارد. عشق و محبت محصول حس دوست داشتن است که در شعر کهن فارسی اشعار عاشقانه و عارفانه را ایجاد کرده است و در غزل فرّخی در خدمت ارتباط شاعر با مقوله های پایداری از جمله آزادی و وطن است. نجف دری (۱۳۷۹: ۲۰۰) می گوید: «در غزل های پرشور فرّخی یزدی عشق به وطن و آزادی آن چنان قوت می گیرد و ملموس و دوست داشتنی می شود که معشوق عینیت خاصی می یابد و معشوق ها و عشق های دیگر را به فراموشی می سپارد». فرّخی بارها با صراحت آزادی را معشوق خود دانسته و ادعا کرده که «در دل به جز آزادی ایران هوسی ندارد.» (فرخی، ۱۳۶۹: ۹۸) در جای دیگر می گوید:

هست جانانه ما شاهد آزادی و بس جان ما در همه جا برخی جانانه ماست
(همان: ۱۰۹)

اما اغلب حضور این معشوق به صورت استعاری و ضمنی در غزل او دیده می شود:

گر برخی جانان من دل داده نبودم در دادن جان این همه آماده نبودم
(همان: ۱۶۳)

عجیبی نیست که با این همه دشمن من و دل جز به دیدار رخ دوست نپرداخته ایم
عمرها در طلب شاهد آزادی و عدل سر قدم ساخته تا ملک فنا تاخته ایم

(همان: ۱۵۸)

این حضور تا بدان جاست که در برخی غزل‌ها به نظر می‌رسد فرّخی کلمه آزادی را - چنان که شمس برای مولانا- همچون تخلص شعری در بیت پایانی به کار برده است (رک). همان: غزل‌های شماره ۱۲۵، ۱۲۲، ۱۲۱). اوج معشوق انگاری آزادی در غزل معروف فرّخی با ردیف آزادی دیده می‌شود که برخی از ابیات آن را در زیر می‌آوریم:

آن زمان که بنهادم سر به پای آزادی	دست خود ز جان شستم از برای آزادی
تا مگر به دست آرم دامن وصالش را	می‌دوم به پای سر در قفای آزادی...
دامن محبت را گر کنی ز خون رنگین	می‌توان تو را گفتن پیشوای آزادی
فرّخی ز جان و دل می‌کند در این محفل	دل نثار استقلال جان فدای آزادی

(همان: ۱۷۷)

تصویر «دامن وصال آزادی» و ترکیب‌های زبانی «سر به پای آزادی نهادن»، «دست خود ز جان شستن»، «به پای سر دویدن» و «جان فدای آزادی کردن» بیانگر معشوق انگاری آزادی از سوی شاعر است و بدین گونه عاطفه «دوست داشتن» خود را در خدمت آزادی قرار داده است. بنابراین می‌توان گفت پس از گستردگی در جامعه، مهم‌ترین وجه شعر او عمق عاطفی شعر اوست. در عصر او هیچ شاعری به این اندازه با مفاهیم پایداری ارتباط عاطفی برقرار نمی‌کند.

۳- نتیجه‌گیری

مسائل اجتماعی، سیاسی، تاریخی، فرهنگی و دینی ایران همواره در شعر فارسی منعکس شده است. سؤال اصلی مقاله این است که آیا فرّخی یزدی در بیان این مسائل جانب مضمون را گرفته و شاعرانگی را رها کرده و یا این مفاهیم را با عواطف خود در آمیخته و با زبان شاعرانه مطرح ساخته است. در شعر دوره مشروطه اشعار فراوانی می‌بینیم که شعر در خدمت بیان مضمون است. در این حالت ما با گزاره‌های خبری و شعارهای سیاسی اجتماعی مواجه می‌شویم که صرفاً به کمک وزن و قافیه و ردیف به نظم در آمده‌اند. در دیوان فرّخی نمونه‌های این نوع وجود دارد. اما اگر کلیت شعر او را در نظر بیاوریم خواهیم دید که او در بیان مسائل پایداری اغلب ذهنیتی غنایی دارد. نمود این نگرش را در دیوان او با توجه به دو

شاخصه می‌توان سنجید: نخستین اقدام فرّخی در بیان مفاهیم پایداری استفاده از زبان غنایی است. وی با قاعده‌افزایی‌ها و هنجار گریزی‌های مختلف اجازه نداده است شعر او به شعار و نظم تبدیل شود. او در نمونه‌های هنری غزل‌ها و اشعار تلفیقی‌اش از طریق ایجاد تصویر ضمن ایجاد شاعرانگی در زبان کلام را از حالت اندیشه‌ای صرف بیرون می‌آورد. وی همچنین ترکیب‌های اضافی زیبایی خلق می‌کند که به خوبی تلفیق اندیشه و احساس شاعر در آن نمایان است. ترکیب‌هایی مانند «شاهد آزادی» و «شمع آزادی» و «مام وطن». وی همچنین با استفاده از افعال غیر کنشی حتی در اشعار به ظاهر حماسی بینش حسرت بار خود را به شکوه از دست رفته وطن در اشعارش نشان می‌دهد.

دومین مؤلفه‌ای که شعر پایداری فرّخی را غنایی جلوه می‌دهد این است که شاعر مفاهیم پایداری را به مثابه احساس شخصی می‌نگرد. در شعر سیاسی - غنایی فرّخی فعالیت‌ها و کنش‌های سیاسی شاعر از انفعالات نفسانی او متأثر می‌شود و با تجربه عاطفی و احساسی او می‌آمیزد. یکی از مهم‌ترین نمودهای این ویژگی استفاده از کارکرد عاطفی زبان است. در این نوع اشعار غالباً من شخصی شاعر محور اصلی ساختار نحوی شعر است. نبود آزادی مایه درد و رنج و اندوه شاعر است. این مسئله مانند هجران یار در شعر غنایی کهن اندوهناک است. از سوی دیگر مفاهیم پایداری به ویژه «آزادی» هدف اصلی حس «دوست داشتن» شاعر است. شاعر صمیمی‌ترین عواطف شخصی خود را نثار آزادی می‌کند. آزادی در شعر او خود معشوق است.

یادداشت

۱- فرّخی از شاعران پیشین به ویژه سعدی و حافظ متأثر است. برای نمونه در بیت زیر:

تو از بیداد گل می‌نالی و من از گل اندامی تو ای بلبل اگر داری دلی من هم دلی دارم
(فرّخی، ۱۳۶۹: ۱۶۳)

از بیت سعدی

ای بلبل اگر نالی من با تو هم آوازم تو عشق گلی داری من عشق گل اندامی
(سعدی، ۱۳۷۴: ۸۶۹)

یا در بیت

با هزاران رنج بردن گنج عالم هیچ نیست
دولت آن باشد ز در بی انتظار آید تو را
(فرخی، ۱۳۶۹: ۷۹)

از بیت حافظ

دولت آن است که بی خون دل افتد به کنار
ور نه با سعی عمل باغ جنان این همه نیست
(حافظ، ۱۳۶۲: ۱۶۶)

فهرست منابع

۱. امیری خراسانی، احمد و اکرمی نیا، عصمت. (۱۳۹۶). «جایگاه رجز در شعر دفاع مقدس». چاپ شده در نشریه ادبیات پایداری. شماره ۱۶، صص ۴۰-۲۱.
۲. بصیری، محمد صادق. (۱۳۸۸). «سیر تحلیلی شعر مقاومت در ادبیات فارسی». ج ۱. کرمان: انتشارات دانشگاه شهید باهنر.
۳. پاینده، حسین. (۱۳۷۳). «ترجمه بخش‌هایی از مقدمه ویلیام وردزورث بر ترانه های غنایی». چاپ شده در ارغنون، سال اول، شماره ۲.
۴. پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۶). «انواع ادبی در شعر فارسی». چاپ شده در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه قم. سال اول، شماره سوم، صص ۲۲-۷.
۵. پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۰). «در سایه آفتاب». تهران: سخن.
۶. تسلیم جهرمی، فاطمه و طالبیان، یحیی. (۱۳۸۹). «مضامین و بن مایه های ادبیات پایداری در اشعار ادیب الممالک فراهانی». چاپ شده در نشریه ادبیات پایداری. شماره ۳ و ۴، صص ۹۱-۱۱۲.
۷. حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۲). «دیوان غزلیات». تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری. چاپ دوم. تهران: خوارزمی.
۸. حسن پور آلاشتی، حسین و عباسی، رضا. (۱۳۸۹). «تحلیل زبانی اشعار فرخی یزدی بر اساس نظریه زیبایی‌شناسی انتقادی». چاپ شده در نشریه پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی. شماره ۱۷، صص ۱۴۹-۱۱۳.

۹. حق شناس، علی محمد. (۱۳۸۳). «سه چهره یک هنر: نظم، نثر و شعر در ادبیات». چاپ شده در نشریه مطالعات و تحقیقات ادبی. دانشگاه تربیت معلم. سال اول، شماره ۱ و ۲، صص ۴۷-۷۰.
۱۰. روزبه، محمد رضا. (۱۳۷۹). **سیر تحول غزل فارسی**. تهران: روزنه.
۱۱. زرین کوب عبدالحسین. (۱۳۷۳). **شعر بی دروغ شعر بی نقاب**. چاپ هشتم. تهران: علمی.
۱۲. سپانلو، محمدعلی. (۱۳۷۵). **شهر شعر فرخی**. تهران: علم.
۱۳. سپانلو، محمدعلی. (۱۳۶۹). **چهار شاعر آزادی**. تهران: نگاه.
۱۴. سعدی، مصلح الدین. (۱۳۷۴). **دیوان غزلیات**. به کوشش دکتر خلیل خطیب رهبر. تهران: مهتاب.
۱۵. شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۵۲). «انواع ادبی و شعر فارسی». چاپ شده در نشریه خرد و کوشش. دوره چهارم، دفتر دوم و سوم، صص ۹۶-۱۱۹.
۱۶. شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۹۰ الف). **با چراغ و آینه، در جستجوی ریشه‌های تحول شعر معاصر ایران**. تهران: سخن.
۱۷. شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۹۰ ب). **ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت**. چاپ هفتم. تهران: سخن.
۱۸. شمیسا، سیروس. (۱۳۷۲). **سیر غزل در شعر فارسی**. چاپ چهارم. تهران: فردوس.
۱۹. صرفی، محمد رضا. (۱۳۹۳). «گستره ادبیات پایداری». چاپ شده در نشریه ادبیات پایداری. شماره ۱۰، صص ۲۰۷-۲۳۸.
۲۰. صنعتی محمد حسین. (۱۳۸۹). **آشنایی با ادبیات دفاع مقدس**. تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس.
۲۱. عبادیان، محمود. (۱۳۷۲). **تکوین غزل و نقش سعدی**. تهران: هوش و ابتکار.
۲۲. فرخی یزدی، میرزا محمد. (۱۳۶۹). **دیوان**. چاپ نهم. به اهتمام حسین مکی. تهران: امیر کبیر.
۲۳. فضیلت محمود، شکری، همایون و همکاران. (۱۳۹۴). «تصویر شاهد آزادی در شعر فرخی». چاپ شده در نشریه ادبیات پایداری. شماره ۱۳، صص ۲۴۹-۲۶۳.

۲۴. کالر، جاناتان. (۱۳۸۲). **نظریه ادبی**. ترجمه فرزانه طاهری. تهران: مرکز.
۲۵. کریم زاده، علی. (۱۳۸۴). «**میزان دهقان: بحثی در غزل فرخی یزدی**». چاپ شده در نامه پارسی. سال دهم، شماره ۱، صص ۱۴۲-۱۳۳.
۲۶. مدرس فاطمه و رستمی، فرشته. (۱۳۹۳). «**جلوه‌های ادبیات پایداری در سروده‌های فرخی یزدی**». چاپ شده در نشریه ادبیات پایداری. شماره ۱۰، صص ۲۷۲-۲۵۳.
۲۷. مسرت، حسین. (۱۳۸۴). **پیشوای آزادی: زندگی و شعر فرخی یزدی**. تهران: ثالث.
۲۸. نجف دری، حسین. (۱۳۷۹). «**فرخی یزدی و توانمندی‌های غزل در عصر مشروطه**». چاپ شده در شناخت. شماره ۲۷، صص ۱۹۲-۲۰۲.
۲۹. همایی، جلال‌الدین. (۱۳۳۹). «**غزل و تحول اصطلاحی آن در قدیم و جدید**». چاپ شده در مجله یغما. سال سیزدهم، شماره دوم، صص ۸۳-۷۷.
۳۰. یاکوبسن، رومن. (۱۳۸۱). «**زبان‌شناسی و شعر شناسی**». در زبان‌شناسی و نقد ادبی. ترجمه حسین پاینده. چاپ دوم. تهران: نشر نی.